

VU Research Portal

Kerkhistorische inleiding

van de Kamp, J.

published in

Wilhelmus à Brakel, *Redelijke Godsdienst*, dl. 1B: hoofdstuk 30 tot en met 43, hertaald door Jasper J. Stam M.A. 2016

document version

Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van de Kamp, J. (2016). Kerkhistorische inleiding. In J. J. Stam (Ed.), *Wilhelmus à Brakel, Redelijke Godsdienst, dl. 1B: hoofdstuk 30 tot en met 43, hertaald door Jasper J. Stam M.A.* (pp. 7-24). De Banier.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Kerkhistorische inleiding

Wie geestelijk leiding geeft, zal merken dat hij vaak tussen twee klippen door moet zeilen, namelijk twee dwalingen die de uitersten van een spectrum vormen.¹ Dit was ook de ervaring van Wilhelmus à Brakel (1635-1711) bij het schrijven van de *Redelijke Godsdienst*.² In het voorwoord op de derde druk (1707) schrijft hij:

De Heere zegene ook dezen druk, datse zy tot verdediginge van Waarhey, en van ware Godtsaligheyt, welke beyde in dese dagen bestormd worden, aan de eene zyde door menschen van een verdorven verstandt, die de reden stellen tot een regel van Leere ende Leven; ende aan de andere zyde door menschen, die, gezet zynde op heyligheyt en liefde, de waarhey ter zyden stellen, en afdwalen tot een natuurlyken Godsdienst en Deughtsaamheyt (...).³

De klippen werden voor À Brakel gevormd door ‘het stellen van de rede tot een regel van leer en leven’ – men zou kunnen zeggen: een rationalistische godsdienst – aan de ene kant, en een natuurlijke of moralistische (in plaats van een geestelijke) godsdienst aan de andere kant. Met rationalisme wordt de stroming bedoeld die in navolging van de filosoof René Descartes (1596-1650) met zijn motto ‘Ik denk, dus ik ben’ het verstand als leidraad zag bij het zoeken naar waarheid. Sommige theologen namen dit uitgangspunt over om de Bijbel uit te leggen en de leer te beschrijven.⁴ Op de dwaling van een natuurlijke godsdienst gaat À Brakel in een apart hoofdstuk in (I.43, opgenomen vanaf de derde druk).

In de hoofdstukken die in dit deel van de hertaling zijn opgenomen keert À Brakel zich echter ook tegen andere dwalingen. Afzonderlijke predikanten

1. Mijn dank gaat uit aan de volgende personen die een eerdere versie van deze inleiding hebben becommentarieerd: G.A. van den Brink, J. Mouthaan, J.J. Stam en W. van Vlastuin.

2. Zie over À Brakel en zijn *Redelijke Godsdienst* de inleiding van W. van Vlastuin op deel 1a, alsook F.J. Los, *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892, reprint Leiden 1991; W.J. op 't Hof, ‘Brakel, Wilhelmus à (1635-1711)’, in: idem, *Encyclopedie Nadere Reformatie*, dl. 1, Utrecht 2015, 121-129.

3. Ik citeer uit de volgende uitgave: Wilhelmus à Brakel, *Logike latreia, dat is Redelyke godsdienst*, dl. 1, Zierikzee 1717, 2*1r.

4. Een voorbeeld hiervan vormt het begrip ‘denkbeeld’, een ‘ingeschapen’ vermogen waarmee mensen beoordelen of iets rationeel is (zie voetnoot 15 van hoofdstuk I.1). Op grond hiervan kwam de theoloog Herman Alexander Röell (1653-1718) tot de verwerping van het leerstuk dat Christus van eeuwigheid door de Vader is gegeneerd. Deze en andere rationalistische gedachten werden bestreden in de Walcherse Artikelen (1693), vgl. Jan Willem Veltkamp, *De menschlijke reeden onmaetiglijk gelaudeert. De Walcherse Artikelen 1693 tegen de achtergrond van de Vroege Verlichting in de Republiek*, Utrecht 2011.

en vergaderingen van de Gereformeerde Kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden streken in de zeventiende en achttiende eeuw tegen dwalingen buiten de kerk – deels betrof het leergeschillen die al van ouder datum waren – of tegen dwalingen binnen de kerk. Om geestelijk leiding te kunnen geven moest ook À Brakel in zijn *Redelijke Godsdienst* zich daartegen keren. Hij behandelt deze dan ook, onder andere in de hoofdstukken 30 tot en met 43 van deel 1. Om deze hoofdstukken goed te kunnen begrijpen is enige kennis van de Nederlandse kerkgeschiedenis van de zeventiende en achttiende eeuw noodzakelijk.⁵

In de volgende paragrafen geef ik daarom enige toelichting op À Brakels bestrijding van dwalingen buiten en binnen de Gereformeerde Kerk. Ik beperk mij daarbij tot de belangrijkste verwickelingen en heb niet de pretentie volledig te zijn. Te is geef ik een overzicht van de dwalingen die À Brakel in de hoofdstukken I.30-43 bestrijdt, ook als hij de naam van de kerk of richting in het betreffende gedeelte niet expliciet noemt. Als À Brakel die naam wel noemt, vat ik zijn beschrijving van de betreffende opvatting samen en laat ik in het midden of deze weergave correct is. Voorafgaande aan het overzicht van de dwalingen geef ik een korte toelichting op de betreffende kerk, richting of het betreffende conflict: op het ontstaan ervan, de belangrijkste opvattingen en de plaats in de Republiek.

De dwalingen rubriceer ik onder de verschillende dogmatische thema's. Zowel deze rubrieken als de dwalingen die daaronder vallen noem ik in de volgorde waarin ze in de *Redelijke Godsdienst* aan de orde komen. Overigens hebben gereformeerden in de zeventiende en achttiende eeuw – ook À Brakel in de *Redelijke Godsdienst* en in zijn andere geschriften – nog vele andere dwalingen van de diverse kerken en richtingen bestreden, maar die komen in de hoofdstukken I.30-43 niet aan de orde.⁶ Ik sluit mijn inleiding af met enige aandacht te besteden aan de vraag hoe À Brakel met de groepen en ideeën die hij bestreed, in aanraking kwam en hoe hij met hen in de praktijk omging. Vooraf geef ik een korte toelichting over de plaats van de Gereformeerde

5. Zie daarover in het algemeen: Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 2^e verbeterde dr., Hilversum 2006, 169-240; Willem J. van Asselt en Paul H.A.M. Abels, 'De zeventiende eeuw', in: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2e, herz. dr., Kampen 2010, 363-501.

6. Een voorbeeld zijn de opvattingen van de coccejanen, de volgelingen van de Leidse theoloog Johannes Coccejus (1603-1669). Hij werd bestreden door Gisbertus Voetius (1589-1676) en diens volgelingen, de voetianen. Deze strijd zorgde voor partijvorming binnen de Gereformeerde Kerk. Coccejus legde de nadruk op de ontwikkeling in de heilsgeschiedenis en het verschil tussen de oude en de nieuwe bedeling. Voor hem was het de vraag of de Tien Geboden wel volledig van morele aard waren en daarmee geldig waren in de nieuwe bedeling. Het conflict spitste zich toe op het vierde gebod over de sabbatsviering. Andere twistpunten betroffen de mate van bewustzijn van de vergeving van zonden in de oude en de nieuwe bedeling, alsook de exegese: betekenen de woorden in de Heilige Schrift alles wat ze kunnen betekenen en moet

Kerk en de andere kerken ten tijde van de Republiek. De Gereformeerde Kerk was de door de overheid bevoorrechte kerk. Een andere naam was ‘Nederduits Gereformeerde Kerk’. Daarnaast waren er Waalse gereformeerde gemeenten, ontstaan door migratie van Franstalige gereformeerden uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. Ten slotte waren er kerken die officieel niet in het openbaar erediensten mochten houden, maar waarvan het bestaan vaak stilzwijgend werd gedoogd door de overheid: de rooms-katholieke, lutherse en allerlei doopsgezinde gemeenten.⁷

1. Opvattingen buiten de Gereformeerde Kerk

1a. Rooms-Katholieke Kerk

In de eerste plaats bestrijdt À Brakel de Rooms-Katholieke Kerk.⁸ Het gaat hier om dwalingen die al in de tijd van de Reformatie – deels al in de late middeleeuwen – breekpunten waren⁹:

Geloof:

Dat kinderen het geloof ontvangen als ze gedoopt worden (I.32.8).

Dat geloven geen kennis vereist, maar dat het voldoende is om de leer van de kerk blindelings toe te stemmen (I.32.11).

Dat het wezen van het geloof liefde is (I.32.14).

Dat het wezen van het geloof uit gehoorzaamheid aan Gods geboden bestaat (I.32.14).

Dat het geloof, bestaande uit liefde, de mens in staat stelt om de gerechtigheid te doen en de rechtvaardiging te verdienen. Het geloof vormt een gedeelte van de gerechtigheid (I.34.15).

men iedere Bijbeltekst in h[et] kader van een van de zeven perioden uit de heilsgeschiedenis indelen? Zie de paragrafen I.2.7 en I.2.18 met de bijbehorende voetnoten en hoofdstuk II.4, alsook paragraaf 2.2 uit de inleiding van W. van Vlastuin op deel 1a. Literatuur: Los, *Wilhelmus à Brakel*, 63-68, 134-138, 236-245; W.J. van Asselt, ‘Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging’, in: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 32-47; F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994; W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997; idem, *The federal theology of Johannes Coccejus (1603-1669)*, Leiden enz. 2001; Andreas J. Beck, *Gisbertus Voetius (1589-1676). Sein Theologieverständnis und seine Gotteslehre*, Göttingen 2007.

7. R. Po-Chia Hsia and Henk van Nierop (eds.), *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age*, Cambridge enz. 2002.

8. Zie over rooms-katholieke ‘schuilkerken’ in de zeventiende eeuw: Gian Ackermans, *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)*, Amsterdam 2003.

9. Ik volg de paragraafnummering van de hertaling.

Rechtvaardiging:

Dat men door slechts te biechten vergeving van zonden ontvangt en opgelucht mag zijn (I.33.5).

Dat de term ‘rechtvaardigen’ in de Bijbel ook ‘bekeren’, ‘heilig maken’ of ‘heiligheid instorten’ kan betekenen (I.34.5, I.34.9).

Dat in de rechtvaardiging onze verdiensten nodig zijn om de verdiensten van Christus aan te vullen en om de door Hem verdiende vergeving te kunnen aanvaarden (I.34.7).

Dat de paus (I.34.7) en de priesters (I.34.5) de bevoegdheid hebben om zonden te vergeven.

Dat Christus daadwerkelijk voldaan heeft voor de zonden die wij vóór onze doop hebben bedreven (I.38.10), maar dat wij voor de zonden die we daarna begaan zelf voldoen moeten door goede werken te doen (I.34.13, I.43.9).

Dat Christus door Zijn verdienste ervoor gezorgd heeft dat wijzelf onze zaligheid kunnen verdienen (I.34.13).

Dat men een onderscheid moet maken tussen een eerste en een tweede rechtvaardiging: bij de eerste stort God Zijn genade in, bij de tweede moeten we zelf groeien in heiligmaking (I.34.5, I.34.13, I.34.14).

Dat een gelovige niet zeker kan zijn van zijn rechtvaardiging en zijn zaligheid (I.34.19).

Sacramenten:

Dat de waarde van het sacrament afhangt van de intentie van de bedienaar ervan (I.38.5, I.40.13).

Dat het horen van het Woord ook een sacrament is (I.38.7).

Dat Christus lichamelijk en plaatselijk aanwezig is bij het sacrament, althans in het Avondmaal (I.38.8).

Dat de sacramenten door een eigen innerlijke kracht de genade meedelen aan degene die ze gebruikt (I.38.9, I.38.10, I.39.10).

Dat de sacramenten in het Oude Testament geen genade schonken, maar die slechts afbeeldden, en dat de sacramenten van het Nieuwe Testament wél genade in zich hebben en die ook aan de gebruikers van de sacramenten schenken (I.38.11, I.39.3).

Dat er naast Doop en Avondmaal nog vijf andere sacramenten zijn: het vormsel (confirmatie, een soort ‘belijdenis’), de boetedoening (penitentie, oorbiecht), de priesterwijding, het huwelijk en het laatste oliesel (I.38.13).

Doop:

Dat de doop noodzakelijk is om zalig te worden en dat ongedoopte kinderen verloren gaan als zij sterven (I.38.10).

Dat de doop van Christus wezenlijk anders was dan die van Johannes (I.39.3).

Dat in geval van nood ook gewone mannen of vrouwen de doop mogen bedienen (I.39.4).

Dat ook doodgeboren kinderen of miskramen gedoopt mogen worden (I.39.11).

Dat ook klokken en andere voorwerpen gedoopt mogen worden (I.39.11).

Laatste dingen:

Dat er een vagevuur is waar de zielen van de overledenen gelouterd worden voordat ze naar de hemel mogen en dat mensen op aarde de zielen in het vagevuur te hulp kunnen komen door gebeden, goede werken en missen (I.39.13, I.40.15).

Avondmaal:

Dat bij het Avondmaal het brood en de wijn veranderen in het lichaam en bloed van Christus (I.40.3).

Dat men bij het Avondmaal ouwels (een dun, wit baksel van zuiver tarwemeel) moet gebruiken (I.40.4).

Dat bij het Avondmaal alleen het brood en niet de beker met de wijn aan de avondmaalgangers gegeven mag worden (I.40.5).

De bediening van het Avondmaal, mis, gaat gepaard met een reeks aan rituelen met betrekking tot de ouwel (I.40.9, I.40.15). De geconsacreerde ouwel moet met goddelijke eer aanbeden worden (I.40.13, I.43.9).

Dat brood en wijn, zodra de priester de instellingswoorden van Christus uitspreekt (consecratie), wezenlijk veranderen in het lichaam van Christus, ja, in Christus Zelf (I.40.10), en dat het Avondmaal een nieuw offer is van Christus' lichaam en bloed dat noodzakelijk is voor de vergeving van de zonden (I.40.14, I.43.9).

Genademiddelen in het algemeen:

Dat men tot engelen en gestorven heiligen moet bidden (I.43.9).

Dat men beelden eer moet bewijzen (I.43.9).

Kerk:

Dat de antichrist, de paus, het hoofd is van de kerk van de rooms-katholieken (I.43.9).

1b. Lutherse kerk

In de tweede plaats keert À Brakel zich tegen diverse leerstukken van de lutherse kerk.¹⁰ Vanaf 1525 was er een scheiding in het kamp van de Reformatie gegroeid vanwege leergeschillen over het Avondmaal. Later kwamen daar andere leergeschillen bij. Het proces om te komen tot een belijdenis, wat in 1577 resulteerde in de lutherse *Formula Concordiae* ('formule van eenheid'), leidde tot afbakening van de diverse kampen. À Brakel keert zich tegen de volgende opvattingen van de luthersens:

Roeping:

Dat God alle mensen op aarde tot Christus en tot de zaligheid roept (I.30.4).

Dat bij de bekering het Woord krachtig genoeg is om mensen te bekeren (I.30.13).

Sacramenten:

Dat kinderen het geloof en de wedergeboorte ontvangen als ze gedoopt worden (I.32.8).

Dat Christus lichamelijk aanwezig is bij het sacrament, althans in het Avondmaal (I.38.8, I.40.11).

Dat de sacramenten voertuigen, vaten, kanalen en goten zijn waardoor de genade geschonken wordt aan degenen die de sacramenten gebruiken (I.38.10).

Dat men bij het Avondmaal ouwels moet gebruiken (I.40.4).

1c. Doopsgezinden

In de derde plaats keert À Brakel zich tegen de doopsgezinden.¹¹ Deze stroming was in Zwitserland ontstaan en had zich over Europa verbreid. Een bekende leider in Nederland was Menno Simons (1496-1561). De doopsgezinden stonden de geloofsdoop voor en wilden de gemeente door een strenge kerkelijke tucht zo rein mogelijk houden van besmetting door de wereld. Overigens ontstond er wat betreft het laatste punt verschil van mening, zodat allerlei doopsgezinde groepen ontstonden. À Brakel keert zich tegen de volgende doopsgezinde opvattingen:

10. K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*, Zoetermeer 2011.

11. Zie S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersens in de Nederlanden 1531-1675*, Hilversum 2000.

Geloof:

De meeste doopsgezinden leren volgens À Brakel dat het geloof een menselijke prestatie, en daarmee de verdienende oorzaak of zelfs hoofd-oorzaak van onze rechtvaardiging is (I.34.15).

Sacramenten:

Dat de sacramenten alleen tekenen zijn en geen zegels. Verder zouden de sacramenten een symbool van onderlinge eenheid en ter onderscheiding van joden en heidenen zijn (I.38.9).

Dat de doop van Christus wezenlijk anders was dan die van Johannes (I.39.3).

Dat kinderen van bondelingen niet gedoopt mogen worden (I.39.12).

1d. Socinianen

In de vierde plaats keert À Brakel zich tegen de socinianen.¹² Zij waren de volgelingen van Laelius Socinus (1526-1562) en diens jongere neef Faustus Socinus (1539-1604). Gevlucht uit Italië had Faustus Socinus in Raków in Polen een kerk opgebouwd. Toen deze stad werd verwoest in 1638 en toen de socinianen in 1659 daaruit werden verbannen, trokken velen van hen naar de Republiek. De socinianen legden grote nadruk op het verstand en op het christelijke leven. Om de Bijbel te kunnen begrijpen heeft een mens alleen zijn verstand nodig, geen filosofie of kerkelijk leergezag. Diverse kernleerstukken verwierpen de socinianen als onredelijk en onbijbels: de Drie-eenheid, verzoening door voldoening, erfzonde, verkiezing en de lichamelijke opstanding. À Brakel keert zich tegen de volgende dwalingen van de socinianen:

Werk van Christus:

Dat Christus met Zijn lijden en sterven niet voor de zonden van de Zijnen voldeed (I.39.10).

Roeping:

Dat er vóór de komst van Christus geen sprake was van een roeping door middel van het Evangelie (I.30.5).

Dat het geestelijke inzicht en het verlangen om heilig te leven, dat de mens ontvangt bij de inwendige roeping, alleen in mate en niet in wezen van het natuurlijke inzicht en de natuurlijke deugdzaamheid is onderscheiden (I.30.8, I.30.9).

12. J. Bosma e.a. (red.), *Socinianisme in de Nederlanden* [Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks, nr. 30], Hilversum 2005.

Rechtvaardiging:

Dat God een mens rechtvaardigt doordat hij diens werken voor vol aanziet, ook al zijn ze met zonden bevuurd, en dat een mens pas bij zijn dood werkelijk gerechtvaardigd wordt (I.34.12, vlg. I.17.4, I.17.7, I.22.7, I.22.8). Dat het geloof niet het middel is om Christus' gerechtigheid aan te nemen, maar een deugd die de hoofdoorzaak van de rechtvaardiging vormt (I.34.15).

Sacramenten:

Dat de sacramenten alleen tekenen zijn en geen zegels (I.38.9, I.39.9, I.40.8).

Dat de sacramenten alleen golden voor de begintijd van de kerk, namelijk als symbool van onderlinge eenheid en ter onderscheiding van joden en heidenen (I.39.9, I.40.8).

Dat de doop van Christus wezenlijk anders was dan die van Johannes (I.39.3).

Dat kinderen van bondelingen niet gedoopt behoeven te worden (I.39.12).

1e. Remonstranten

In de vijfde plaats keert À Brakel zich tegen de remonstranten, die in 1619 buiten de Gereformeerde Kerk waren komen te staan na een conflict met de contraremonstranten.¹³ Door deze twist aan het begin van de zeventiende eeuw raakte de Republiek bijna in een burgeroorlog verwickeld. Het conflict betrof met name de vraag hoe God in eeuwigheid de Zijnen heeft verkoren: Heeft Hij daarbij gelet of zij in Hem zullen gaan geloven en zich zullen bekeren, of heeft Hij hen onafhankelijk daarvan verkoren? De Leidse hoogleraar in de theologie Jacobus Arminius (1560-1609) stelde het eerste, zijn collega Franciscus Gomarus (1563-1641) het tweede. De remonstranten vonden dat de verkiezingsleer van Calvijn (1509-1564) en zijn opvolger Beza (1519-1605) de rechtvaardigheid van God en de vrijheid van de mens geweld aandoet: als God op soevereine wijze – onafhankelijk van de keuze van de mens in de tijd – verkiest, dan is Hij niet rechtvaardig en is de mens niet

13. W. van 't Spijker e.a., *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten 1987; W.A. den Boer, *Duplex amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*, Apeldoorn 2008 (Engels: *God's twofold love. The theology of Jacobus Arminius (1559-1609)*, Göttingen 2010); A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt*, 4^e, nageziene en geïll. uitg., Franeker 2010; Aza Goudriaan en Fred van Lieburg (red.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Leiden enz. 2011; Donald Sinnema, Christian Moser en Herman J. Selderhuis (red.), *Acta of the Synod of Dordt*, Göttingen/Bristol, C.T., 2014 [Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619), 1].

vrij. Gomarus en de zijnen wilden juist de soevereiniteit van God – Hij heeft niemand boven Zich, Hij is onafhankelijk – waarborgen.

De aanhangers van Arminius leverden in 1610 bij de Staten van Holland vijf artikelen in waarin zij de opvattingen van hun tegenstanders bestreden: de Remonstrantie. Hierop volgde een Contra-Remonstrantie van de andere zijde. De theologische strijd vermengde zich met een politieke strijd die beëindigd werd in het voordeel van prins Maurits (1567-1625) en zijn aanhangers. In 1618 werd een nationale synode bijeengeroepen waarbij ook vertegenwoordigers van buitenlandse kerken aanwezig waren.

Tijdens deze nationale synode werd de leer van de remonstranten veroordeeld. In antwoord op de vijf artikelen van de Remonstranten werd een confessie opgesteld waarin de rechtzinnige leer werd uiteengezet en de dwalingen van de remonstranten werden veroordeeld: de Dordtse Leerregels. Daarin werd gesteld dat God op grond van Zijn welbehagen van eeuwigheid enerzijds mensen verkiest, onafhankelijk van een voorgezien geloof, en dat Hij anderzijds mensen laat liggen in hun zonde waarvoor ze zelf gekozen hebben (1); dat het offer van Christus genoegzaam is voor de zonden van de hele wereld, maar alleen effectief voor de uitverkorenen (2); dat Christus' verdienste in de uitverkorenen wordt toegepast door de wedergeboorte, die op bovennatuurlijke wijze gewerkt wordt door de Heilige Geest (3/4) en dat de bekeerden weliswaar niet volkomen bevrijd zijn van de zonde, maar door Gods genade behoed worden voor afval uit de genade en daarvan zeker zijn (5).

In het gedeelte van de *Redelijke Godsdienst* dat u in handen hebt, bestrijdt À Brakel de volgende dwalingen van de remonstranten:

Roeping:

Dat er één roeping van Gods kant is en dat men geen onderscheid moet maken tussen een inwendige en een uitwendige roeping. Het verschil is volgens de remonstranten niet gelegen in Gods werking in de roeping, maar alleen in de reactie van de mens op die roeping: Kiest hij met zijn vrije wil voor de zaligheid of niet (I.30.3)?

Dat God de bedoeling heeft om door de Evangelieprediking alle hoorders zalig te maken (I.30.7).

Diverse onderscheidingen die de remonstranten maken, zoals tussen genoegzame genade en krachtdadige genade, waarmee zij het vermogen om te kunnen geloven aan God toeschrijven, de wil om te geloven echter aan de mens (I.30.10, I.30.11).

Dat een mens bij de bekering actief is, dat wil zeggen: met God meewerkt (I.30.12).

Dat bij de bekering het Woord inwerkt op het verstand, de wil en de verlangens van de mens, die daarop positief reageren, en dat er geen rechtstreeks en krachtdadig ingrijpen van God op deze zielsvermogens nodig is (I.30.13).

Dat de mens zich tegen Gods werking in de bekering kan verzetten of kan meewerken (I.30.14).

Geloof:

Dat het wezen van het geloof liefde is (I.32.14).

Dat het wezen van het geloof uit gehoorzaamheid aan Gods geboden bestaat (I.32.14).

Dat het geloof niet een middel is om Christus' gerechtigheid aan te nemen, maar een daad van gehoorzaamheid om daardoor gerechtvaardigd te worden (I.34.15).

Dat geloofszekerheid tot zorgeloosheid leidt en daarmee samenhangend dat er afval der heiligen bestaat (I.34.19).

Rechtvaardiging:

Afwijzing van de toegerekende gerechtigheid van Christus (I.34.23).

1f. Piëtisten

Ten slotte keert À Brakel zich in hoofdstuk 43 tegen een waaier van stromingen¹⁴: piëtisten, quietisten enzovoorts.¹⁵ In zijn inleiding op dit hoofdstuk gebruikt À Brakel voor deze stromingen de term 'mystiek'¹⁶ ('verborgen'): volgens deze richtingen moet men God met de geest op een zodanige hoogte dienen die voor het gewone volk onbereikbaar is (zie I.43.1).

Twee richtingen bespreekt À Brakel uitvoeriger: de quietisten en de piëtisten.¹⁷ De eerste stroming was opgekomen binnen de Roomse Kerk in

14. A. de Reuver, 'Wilhelmus à Brakel en het Piëtisme', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 22.2 (1998), 82-90; Fred van Lieburg, 'Dutch reactions on emerging Pietism', in: Joke Spaans en Jetze Touber (red.), *Enlightened Religion. From Confessional Churches to Polite Piety*, Leiden enz. 2017.

15. C.B. Hylkema, *Reformatie. Geschiedkundige studien over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw*, 2 dln., Haarlem 1900-1902 (ongew. herdr. Groningen/Amsterdam 1978); J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929 (reprint Arnhem 1973); Richard H. Popkin, *The third force in seventeenth-century thought*, Leiden enz. 1992; Martin Brecht e.a. (red.), *Geschiede des Pietismus*, 4 dln., Göttingen 1993-2004.

16. Joris Baers e.a. (red.), *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities, perspectieven*, Kampen/Tielt 2003.

17. Hartmut Lehmann, Hans-Jürgen Schrader en Heinz Schilling (red.), *Jansenismus, Quietismus, Pietismus*, Göttingen 2002.

Zuid-Europa. Auteurs als de Spanjaard Miguel de Molinos (1628-1696) en de Fransman François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651-1715) propageerden een vroomheid waarbij een mens zichzelf, zijn emoties, verstand en lichaam, verliest en in een rusttoestand (Latijn: *quies*, ‘rust’) God met een zuivere liefde aanbidt.

Het piëtisme was opgekomen binnen de lutherse kerk in Duitsland. De term was afkomstig van het Latijnse *pietas* (‘vroomheid’) en raakte vanaf 1689 bekend toen de theoloog August Hermann Francke (1663-1727) in Leipzig gezelschappen voor vromen organiseerde. Later zette hij in Halle (Saale) een onderwijs- en weeshuiscomplex op waar kinderen werden onderwezen in de Bijbel en de dienst van de Heere. À Brakel noemt in hoofdstuk 43 ook andere stromingen, zoals de volgelingen van Jakob Böhme (zie I.43.1 en I.43.3), de Quakers (zie I.43.1) en de volgelingen van David Joris (ca. 1502-1556, zie I.43.3).

De Duitser *Jakob Böhme* (1575-1624) kwam met een theorie om de ontwikkeling van God, mens en wereld vanaf de oorsprong tot de voleinding in kaart te brengen. Dit model kent een aantal stappen waarin uit het goddelijke de geest, Adam en de goddelijke Sofia, Eva, Kaïn en Abel en Christus voortkomen. In deze theorie is God één met de kosmos en de schepping. De broers Kaïn en Abel zijn grondleggers van twee kerken: Kaïn van de antichristelijke kerk, Abel van de ware Kerk. De kerk van Kaïn was voor Böhme en zijn volgelingen – de *böhmisten* – de kerk van zijn dagen, die door spaakverwarring, strijd en afsplitsing gekenmerkt wordt. De ware Kerk wordt gevormd door diegenen die in Christus de val ongedaan hebben gemaakt en een nieuw schepsel zijn.¹⁸

De *Quakers* vormden een uit Engeland afkomstige groepering die stelde dat iedere mens over een ‘innerlijk licht’ beschikt, waardoor hij in contact staat met de Heilige Geest. Zodra de Geest op een mens valt, zou deze beginnen te beven (Engels: *quake*, ‘beven’).¹⁹

David Joris was een spiritualist (Latijn: *spiritus*, ‘geest’). Spiritualisten maken een scheiding tussen innerlijk en uiterlijk. De waarheid is voor hen innerlijk; het uiterlijk is weinig van belang. Kerkdiensten, doop en avondmaal zijn volgens Joris en zijn volgelingen – de *davidjoristen* – niet echt van betekenis. Hij meende dat een mens innerlijk tot een staat van volmaaktheid kan komen, en dat Jezus’ lijden en sterven slechts als voorbeeld dienen.

18. Gerhard Wehr, *Jacob Boehme. Een biografie* (vert. uit het Duits: Rob Gruben e.a.), Haarlem 2000.

19. Stephen W. Angell and Pink Dandelion (red.), *The Oxford handbook of Quaker studies*, Oxford/New York 2013.

Als koepelterm voor allen die deze en dergelijke dwalingen aanhangen, gebruikt À Brakel het begrip ‘piëtisten’.²⁰

In hoofdstuk I.43 keert À Brakel zich tegen de volgende dwalingen:

Algemeen:

Onkunde ten aanzien van de Bijbelse leer (I.43.4).

Kerk:

Het verwerpen van de kerk, de kerkorde, de roeping tot predikant, het predikambt, de sacramenten en de sleutels van het hemelrijk (I.43.5, I.43.9) en in plaats daarvan het omgaan met roomsen, socinianen, doopsgezinden en mensen van andere godsdiensten zonder dat men de opvattingen van hen beoordeelt (I.43.4, I.43.5).

Heilige Schrift:

Het relativeren van het belang van Bijbelstudie als zijnde iets voor pas-bekeerde gelovigen of een dode letter zonder Geest en leven (I.43.6).
Het ontkennen van de inspiratie van de Schrift door God en van de eeuwige geldigheid ervan voor leer en leven (I.43.6, I.43.9).

Wedergeboorte:

Het dienen van God op een natuurlijke wijze zonder het besef van de noodzaak van wedergeboorte (I.43.7).

Christus:

Denken dat men gemeenschap met God kan hebben en daarin kan toenemen zonder gelovig gebruik te maken van Christus (I.43.8).

Gemeenschap met God:

Het op een natuurlijke, mystieke, wijze in plaats van op een geestelijke wijze zoeken van gemeenschap met en beschouwen van God (I.43.9).

Het kardinale verschil tussen piëtisten en ware gelovigen is volgens À Brakel daarin gelegen dat de eersten God op een natuurlijke manier dienen, namelijk vanuit hun eigen natuur, en de tweeden op een geestelijke: door de werking van de Heilige Geest en in een verzoende relatie met God in Christus (I.43.2, I.43.3, I.43.10).

20. Het begrip wordt sinds de negentiende eeuw door wetenschappers ook in positieve zin gebruikt voor een stroming die streefde naar geestelijke herleving en hervorming van de kerk; zie W.J. op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme*, Houten 2005.

Ook in andere hoofdstukken keert À Brakel zich tegen de opvattingen van piëtisten:

Geloof:

Dat een zondaar zichzelf totaal moet vergeten voordat hij tot Christus mag komen (I.31.8).

Dat men als het ware ver-niet-igd moet zijn voordat men tot Christus komen mag (I.32.24, I.43.5).

Kerk:

Dat men zich afzijdig moet houden van een kerkelijke gemeente (I.31.17).

Gemeenschap met God:

Dat men rechtstreeks en zonder Christus met God gemeenschap kan hebben en in eigen kracht de heiligmaking ter hand kan nemen (I.32.25).

Geestelijke ervaring:

Dat geestelijke blijdschap altijd gepaard gaat met bijzondere ervaringen (I.37.7).

2. Conflicten binnen de Gereformeerde Kerk

2a. Labadisten

Naast de controverse tussen voetianen en coccejanen²¹ speelde er in de Gereformeerde Kerk een intern conflict rond de persoon van de Waalse predikant Jean de Labadie (1610-1674).²² Deze ijveraar voor een hervorming van de kerk was op voorspraak van Voetius en anderen als predikant te Middelburg beroepen. De Labadie was in zijn streven naar een zuivere gemeente erg radicaal, en raakte daarom verwickeld in theologische discussies. In 1669 werd hij afgezet als predikant. Hij en zijn aanhangers scheidten zich af van de kerk en vormden een huisgemeente, die rondzwierf en zich uiteindelijk in Wieuwerd in Friesland vestigde. De gezelschappen die De Labadie organiseerde, oefenden grote aantrekkingskracht uit op de vromen binnen de Gereformeerde Kerk die een herleving van de kerk nastreefden. Sommigen van hen, zoals Anna Maria van Schurman²³ (1607-1678) uit Utrecht, sloten

21. Zie voetnoot 6 van deze kerkhistorische inleiding.

22. T.J. Saxby, *The quest for the new Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744*, Dordrecht enz. 1987; Daniel Vidal, *Jean de Labadie, 1610-1674. Passion mystique et esprit de Réforme*, Grenoble 2009.

23. Pieta van Beek, *De eerste studente. Anna Maria van Schurman (1636)*, Utrecht 2004.

zich bij de huisgemeente van De Labadie aan. Om die reden stelde men op kerkelijke vergaderingen regels vast om gezelschappen binnen de kerk en onder toezicht van ambtsdragers te houden. Bovendien bestreden hervormingsgezinde predikanten binnen de Gereformeerde Kerk, zoals À Brakel, de opvattingen van De Labadie in hun boeken. À Brakel keert zich tegen de volgende dwalingen:

Kerk:

Dat men zich afzijdig moet houden van een kerkelijke gemeente (I.31.17).

Geloof:

Dat men eerst een bepaalde graad van vernedering vanwege zijn zonden bereikt moet hebben voordat men tot Christus komen mag (I.32.24).

2b. Hebreëen

Ten slotte keert À Brakel zich tegen de stroming van de Hebreëen.²⁴ De Hebreëen of Verschoristen vormden in de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw een groepering die was ontstaan uit de Gereformeerde Kerk en waarvan de opvattingen een reactie op deze kerk vormden. Hun stichter was Jacobus Verschoor (1648-1700). De Hebreëen meenden dat de bestudering van de Bijbel in de grondtalen niet alleen door predikanten moest plaatsvinden, maar door alle gemeenteleden. Iedereen moest daarom Grieks en Hebreëuws (vandaar ‘Hebreëen’) kennen. Door hun kritiek op de Statenvertaling, op predikanten en op het catechetisch onderwijs en vanwege hun eigen samenkomsten werden de Hebreëen door de Gereformeerde Kerk als scheurmakers gezien. De Leidse overheid werd ingeschakeld om hun samenkomsten te verbieden. De groepering verplaatste zich daarop naar andere steden. Na de dood van Verschoor ging zij snel ter ziele.

À Brakel keert zich tegen de volgende dwalingen van de Hebreëen:

Heilige Geest:

Dat de Heilige Geest bij alle uitverkorenen vanaf het begin van hun leven, dus ook voor ze wedergeboren zijn, in hun hart woont (I.31.9).

24. Michiel Wielema, *The march of the Libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)*, Hilversum 2004, 19-52.

Geloof:

Dat het wezen van het geloof bestaat uit het vertrouwen dat Christus mijn Zaligmaker is (I.32.14, I.34.16).

Rechtvaardiging:

De rechtvaardiging vond ten eerste plaats toen God van eeuwigheid voornam om de Zijnen door Christus' verdienste te rechtvaardigen, ten tweede toen Christus voor de zonden van de Zijnen voldeed en vindt ten derde plaats bij de eerste geloofsdaad (I.34.11, I.34.16, I.34.18).

Dat gelovigen hun zonden niet hoeven te betreuren, te belijden en daarmee niet tot Christus hoeven te vluchten om verzoening, ja, dat bidden om vergeving een vorm van spotten met God is (I.34.16).

Heiligmaking:

Dat wie vertrouwt op de gerechtigheid en de verdienste van Christus niet bezorgd hoeft te zijn over de heiligmaking en kan leven zoals hij wil (I.34.13, I.34.16).

Kerk:

Dat er geen roeping is tot het ambt van predikant, dat iedere gelovige voorganger is, ook vrouwen (I.34.16).

3. Hoe À Brakel met deze kerken en richtingen in aanraking kwam

Om de vraag wanneer À Brakel met elk van de genoemde kerken en richtingen voor het eerst in aanraking kwam te kunnen beantwoorden, zou men de context van al de plaatsen waar hij woonde, studeerde en predikant was, moeten onderzoeken: Leeuwarden, Beers/Jellum, Den Burg, Makkum, Leeuwarden, Franeker, Utrecht, Exmorra, Stavoren, Harlingen, Leeuwarden en Rotterdam. Dit zou een afzonderlijk onderzoek vereisen. Wel kunnen hier enkele vermoedens uitgesproken en aanwijzingen gegeven worden.

Met de meeste opvattingen van de genoemde kerken en richtingen is À Brakel vermoedelijk met name via geschriften in aanraking gekomen. Polemieken tegen andere theologische opvattingen bedreef men in de vroegmoderne tijd meer op basis van wat men over de ander las in boeken, dan op basis van wat men van de ander wist uit persoonlijk contact.

Met de doopsgezinden is À Brakel waarschijnlijk al in zijn jeugd in Friesland in aanraking gekomen, omdat zij in de noordelijke provincies sterk vertegenwoordigd waren.

Met de lutherse kerk is À Brakel mogelijk in aanraking gekomen in de steden waarin hij kortere of langere tijd verbleef. Deze groepen hadden met name in de steden aanhangers.

Met sociniaanse en remonstrantse opvattingen is À Brakel vermoedelijk in aanraking gekomen in Rotterdam, waar de zogenaamde collegianten samenkomsten hielden²⁵ en waar de Quaker-koopman Benjamin Furly (1636-1714) gezelschappen aan huis hield. Furly ontving hier onder andere de remonstrantse theoloog Philipp van Limborch (1633-1716) en de filosoof John Locke (1632-1704).²⁶

Met het piëtisme is À Brakel wellicht via zijn vrouw Sara Nevius (1632-1706) in aanraking gekomen. Haar broer Peter, die koopman was in Frankfurt am Main, behoorde vermoedelijk tot de personen die rond 1647 door de lutherse predikanten uit die stad verdacht werden van ketterse opvattingen.²⁷

Met de Quakers is À Brakel waarschijnlijk in Rotterdam, via de genoemde Furly, in contact gekomen.

In 1702 heeft À Brakel een brief geschreven aan de hierboven genoemde August Hermann Francke om bij hem te informeren naar de ware aard van het piëtisme. À Brakel had van de Schotse predikant uit Rotterdam over Francke gehoord.²⁸ Op die manier kan À Brakel ook op indirecte manier met bepaalde kerken en richtingen in aanraking gekomen zijn.

Met de coccejansen die À Brakel bestreed – hoewel niet in dit deel – is hij als predikant in aanraking gekomen. À Brakel polemiseerde in 1680 in een uitleg van Psalm 8 (*Davids hallelu-jab, ofte lof des Heeren, in den achtsten Psalm*) tegen de uitleg van Psalm 8 door zijn collega David Flud van Giffen (1653-1701). Deze stelde namelijk dat deze psalm, met name in vers 10, verwijst naar een toekomstige heerlijke staat van de kerk. Met de aanspraak ‘O Heere, onze Heere’ zou de Heere Jezus bedoeld zijn. À Brakel ontkende beide zaken.²⁹

Met het Labadisme was À Brakel in Stavoren in aanraking gekomen; De Labadie heeft hij zelfs persoonlijk meermaals in Amsterdam bezocht. De hierboven genoemde Anna Maria van Schurman was een huisvriendin van

25. Arie van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, Zwolle 1999, 283.

26. Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 286.

27. Andreas Deppermann, *Jobann Jakob Schütz und die Anfänge des Pietismus*, Tübingen 2002, 24; Fred van Lieburg, ‘Sara Nevius (1632-1706). The pietist ministry of a Dutch Reformed minister’s wife’, in: *Studia historiae ecclesiasticae* 30.1 (2004), 52-74.

28. J. van de Kamp e.a., “Een soort nieuw Licht en leven”. Een onbekende brief van Wilhelmus à Brakel aan August Hermann Francke over piëtisme en mystiek’, *Reformatorsch Dagblad*, nog te publiceren artikel.

29. In 1681 liet À Brakel een sterk gewijzigde tweede druk van deze publicatie het licht zien. Hierin liet hij de polemiek weg, omdat hij zich intussen met Flud van Giffen verzoend had; zie Op ’t Hof, ‘Brakel, Wilhelmus à (1635-1711)’, 124.

À Brakel.³⁰ Met de Hebreëen is À Brakel vermoedelijk in contact gekomen in de steden waarin hij heeft gewoond en gewerkt.

4. Hoe À Brakel in de praktijk met personen uit deze kerken en richtingen omging

Nu we op een rijtje hebben gezet welke dwalingen À Brakel bestreed en hoe hij daarmee in aanraking kwam, dringt de vraag zich op hoe hij in de praktijk omging met personen die deze dwalingen huldigden. In de *Redelijke Godsdienst* geeft hij zelf enkele aanwijzingen daarvoor. Voor À Brakel is de Gereformeerde Kerk de ware Kerk (zie I.38.9, I.38.10, I.39.4).³¹ Omgang met roomsen, socinianen, doopsgezinden en mensen van andere godsdiensten veroordeelt hij: waarheid en leugen kunnen niet vermengd worden (zie I.43.4)! Wat betreft de roomsen, luthersen en remonstranten erkent hij dat er onder hen – hoewel zij op veel punten ernstig dwalen – nog wel tijdgelovigen of zelfs ware gelovigen zijn. Christus wordt ook onder hen immers verkondigd, zij het niet zuiver (zie I.32.23). Ook onder piëtisten zijn er volgens À Brakel ware gelovigen. Hen wil hij niet absoluut niet verketteren, maar hij hoopt ‘dat ze de wijsheid ontvangen om de lutherse dwalingen in te zien en zich daarvan af te keren’ (zie I.43.3). Iemand die na zijn wedergeboorte zich tot het piëtisme bekeert, zal wel behouden worden, ‘maar het hout, het hooi en de stoppelen waarop hij gebouwd heeft, zullen verbrand worden (zie 1 Kor. 3:12)’ (I.43.6).

À Brakel beoordeelt andere kerken en richtingen dus in de eerste plaats op grond van de Bijbelse leer. Pas in de tweede plaats maakt hij onderscheid tussen personen: onder bepaalde groepen die ernstig dwalen kunnen er tijdgelovigen of zelfs ware gelovigen zijn. Dit principe zien we ook terug in de genoemde brief van À Brakel aan Francke uit 1702: À Brakel toont zich daarin verheugd dat Francke op het punt van de Avondmaalsleer met hem overeenstemt, maar laat in zijn brief wel een kritische vraag ten aanzien van Franckes onkritische omgang met mystiek doorklinken.³²

Overigens zal À Brakel niet alle dwalingen even zwaar hebben opgenomen. De onderscheiding van de coccejanen tussen een actieve en passieve rechtvaardiging bijvoorbeeld zal hij bijvoorbeeld niet zo ernstig hebben beschouwd als de roomse opvatting dat men niet alleen door het geloof

30. Los, *Wilhelmus à Brakel*, 205.

31. Zie over À Brakels opvattingen over de kerk ook de inleiding van Van Vlastuin op deel 1a, blz. 28-32.

32. Van de Kamp e.a., “Een soort nieuw Licht en leven”.

gerechtvaardigd wordt. Het valt op dat hij bij de dwalingen van de coccejanen de naam van die stroming nooit noemt, vermoedelijk om niet onnodig ergernis en onrust op te roepen. Verder verzoende À Brakel zich met een coccejaanse collega, nadat hij diens exegetische eerst bestreden had. Ook het feit dat het verbond het uitgangspunt van de *Redelijke Godsdienst* is, wijst mogelijk op invloed van Coccejus, hoewel de theologie van het verbond niet specifiek coccejaans is.³³

Ten slotte: het overzicht van dwalingen in deze inleiding kan de indruk wekken dat À Brakel alleen dwalingen in bepaalde leerreligieuze richtingen binnen de kerk of buiten de kerk bespeurt. Het tegendeel is waar. Als À Brakel over ‘ongeloof’ – het tegendeel van het ware geloof en dus nauw samenhangend met dwaling – schrijft, merkt hij op dat dit niet alleen buiten de kerk, bij atheïsten, moslims, joden, socinianen en doopsgezinden, voorkomt. Nee, ook binnen de kerk is er ongeloof, namelijk bij diegenen die Christus niet kennen – in Zijn naturen, ambten en staten – en niet beseffen waarom ze Hem nodig hebben (I.32.23). Dergelijke mensen rekent hij niet tot het wezen van de Kerk, maar beschouwt hij als ‘meelopers’ (I.16.13).³⁴

Apeldoorn, zomer 2016
Jan van de Kamp

33. Los, *Wilhelmus à Brakel*, 237.

34. Zie de inleiding van Van Vlastuin op deel 1a, paragraaf 3.4, blz. 28-32.